

Kardam Research Journal (KRJ)

Recognized by the Ministry of Higher Education, Afghanistan.
Journal homepage: krj.kardam.edu.af

The Hasbah System in Saudi Arabia, Iran, and Afghanistan: Organization and Implementation Differences

Ashabudin Halimi

To cite this article: Halimi, Ashabudin. The Hasbah System in Saudi Arabia, Iran, and Afghanistan: Organization and Implementation Differences. *Kardam Research Journal* 2, no. 1 (2025): 105–122.

© 2025 The Author(s). This open access
Article is distributed under a Creative
Commons Attribution (CC-BY) 4.0 license.
Published by Kardan University

Published online: 02 August 2025

Submit your article to this journal

The Hasbah System in Saudi Arabia, Iran, and Afghanistan: Organization and Implementation Differences

Kardan Research Journal
2 (1) 105 – 122
©2025 Kardan University
Kardan Publications
Kabul, Afghanistan

Received: 15 Dec 24
Revised: 07 May 25
Accepted: 18 Jun 25
Published: 02 Aug 25

Ashabudin Halimi

Abstract

The Hasbah institution in the history of Muslim governments is a political and administrative institution whose duty is to supervise civil affairs and the behavior of citizens. This institution derives its legitimacy from the divine obligation of enjoining good and forbidding evil. In the contemporary era, with the developments that have occurred in the administrative apparatus of governments, most of the duties of this institution have been assigned to other institutions due to the specialization of cases related to Hasbah in most countries. However, in some countries, this institution still has an independent structure, and in this research, an attempt is made to study this institution in Saudi Arabia, Iran, and Afghanistan with a comparative approach. This research was conducted with a descriptive and comparative analytical approach, and the library method was used for collecting information. The paper aims to compare the Hasbah system in the three countries in question in terms of administrative/organizational structure and legal enforcement guarantee. The results of the research indicate that the Hasbah system in these three countries has a structured organization and, with differences in the history of its emergence, a different administrative structure and legal enforcement guarantee. Among these three countries, Afghanistan has the most prominent and well-established system, and it organizes its affairs under the title of an independent ministry.

Keywords: Hasba, Commanding Good, Saudi Arabia, Iran, Afghanistan

نظام حسبه در عربستان سعودی، ایران و افغانستان: تشکیلات و تفاوت‌های اجرایی

اصحاب الدین حلیی

چکیده

نهاد حسبه در تاریخ حکومت‌های مسلمانان از نهادهای سیاسی اداری است که وظیفه آن نظارت بر امور شهری و رفتار شهروندان می‌باشد. این نهاد مشروعیت خود را از وجیهه الهی امر به معروف و نهی از منکر اخذ میکند در دوران معاصر، با تحولاتی که در دستگاه اداری حکومتها ایجاد شده است اکثریت وظایف این نهاد بر اثر تخصصی شدن قضایای مربوط به حسبه در اکثر کشورها به نهادهای دیگری تعلق گرفته است. با این همه در برخی از کشورها هنوز این نهاد ساختار مستقلی دارد که در این پژوهش تلاش میشود تا این نهاد در کشورهای سعودی، ایران و افغانستان با رویکرد تطبیقی مورد مطالعه قرار گیرد. این پژوهش با رویکرد تحلیلی توصیفی و تطبیقی انجام شده و شیوه‌ی گردآوری اطلاعات آن مبتنی بر روش کتابخانه‌ای بوده و هدف آن مقایسه نظام حسبه در سه کشور مورد نظر به لحاظ موضوع ساختار اداری، تشکیلاتی و ضمانت اجرایی قانونی بوده و ما حاصل تحقیق نشان میدهد که نظام حسبه در این سه کشور از تشکیلات ساختارمند برخوردار بوده و با تفاوت‌هایی در تاریخ پیدایش، ساختار اداری و ضمانت اجرای قانونی متفاوت وجود دارد که در بین این سه کشور وسیع‌ترین تشکیل را افغانستان داشته است و امروز تحت عنوان وزارت مستقل امور خویش را سروسامان میدهد.

کلمات کلیدی: حسبه، امر به معروف، عربستان سعودی، ایران، افغانستان

مقدمه

نظام حسبه به مثابه یک واحد اداری سیاسی که مسئولیت نظارت بر رفتاری شهروندان را بر عهده دارد، یک وجبیه ی دینی و فريضه ی الهی بوده و در طول تاریخ اسلام مورد توجه دستگاه های حکومتی مسلمانان قرار داشته است. با تحولاتی که بر اثر تخصصی شدن مسایل و قضایای مربوط به حسبه در کشورهای اسلامی روی داده است در خیلی از کشورها به علت جلوگیری از تورم تشکیلاتی، یا هر علت دیگری نهاد مستقل حسبه در بسیاری از کشور ها وجود ندارد و در برخی از کشورها هم که وجود دارد، کارکردهای آن محدود بوده و مشهود نمیشود. اما در سه کشور اسلامی عربستان سعودی، ایران و افغانستان نهاد حسبه هنوز به گونه ساختارمند وجود دارد اما جهت شناخت این نهاد در کشورهای فوق نیاز است تا بررسی گردد که ساختار نهاد حسبه در این سه کشور چگونه بوده و از چه ضمانت های اجرایی برخوردار می باشد. پس هدف این تحقیق شناخت ساختار تشکیلاتی و اداری نهاد حسبه در کشورهای متذکره بوده و در پی آنست تا ضمانت اجرای این قانونی این نهاد را در کشورهای فوق دریافت و کارکردهای آن را تبیین کند. با جستجو های که در زمینه سابقه ی تحقیق صورت گرفته است تا کنون نوشته ی با روی کرد این پژوهش در محور مطالعه ی تطبیقی مبتنی بر مقایسه موضوع ساختار، تشکیلات ضمانت اجرای قانونی و کارکردهای نهاد حسبه در سه کشور عربستان سعودی، ایران و افغانستان صورت نگرفته است. بنابراین، این تحقیق در نوع خود جدید است.

پژوهش در این زمینه از آن جهت دارای اهمیت است که ساختار نظام حسبه در کشور های مورد مطالعه را از منظر تشکلاتی، ساختاری و کار کرد مطالعه با تطبیق ساختاری های حسبه در این کشور ها ما می توانیم نقاط قوت نظام حسبه در کشور خود را حفظ کرده، نقاط ضعف آن را از بین ببریم و از تجارب کشور های مورد مطالعه جهت بهبود ساختار این نهاد در کشور خود استفاده کنیم و نیز تحقیق حاضر بصورت مشخص در سدد دریافت پاسخ به این پرسش اصلی است که نظام حسبه در هر یک از کشورهای عربستان سعودی، ایران و افغانستان چگونه تعریف و نهاده شده است؟ ساختار تشکیلاتی حسبه در این سه کشور چه تفاوت ها و شباهت هایی دارد؟ چه تفاوت هایی در نحوه ی اجرای احکام و مداخلات اجتماعی توسط نهاد حسبه در این کشورها وجود دارد؟ تا باشد که یک ساختار کار آمد مفید و ارزشمندی در این زمینه داشته باشیم.

روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق، کتابخانه ی بوده و با رویکرد توصیفی تطبیقی مورد بررسی قرار می گیرد.

این تحقیق مشتمل بر یک مقدمه و سه گفتار بوده که در گفتار نخست آن، مفاهیم و کلیات موضوع مطرح میگردد و در واپسین گفتارهای آن رویکرد کشورهای اسلامی در قبال نظام حسبه در شرایط کنونی به لحاظ ساختار تشکیلاتی و ضمانت اجرای قانونی و قانون مداری مورد مطالعه قرار میگردد.

گفتار اول: مفاهیم و کلیات

تعریف حسبه

حسبه در لغت یک کلمه عربی است که از احتساب گرفته شده است و معانی متعددی دارد از قبیل طلب اجرا¹ و اختبار.

¹ أحمد مختار عبد الحمید عمر، معجم اللغة العربية المعاصرة (قاهرة: عالم الکتب، 2008)، ج 1، ص 45.

اما در اصطلاح، امام ماوردی آن را این گونه تعریف کرده است حسبه امر به معروف است زمانی که ظاهر گردد ترک آن و نهی از منکر است زمانی که دیده شود فعل آن² همچنان گفته شده است (حسبه، ولایتی است که مقصود از آن اعلائی کلمه ی الله و حاکمیت ی دین الله در تمام ابعاد و شئون زندگی است)³.

گفتار دوم: رویکرد کشورهای اسلامی در قبال نظام حسبه در شرایط کنونی

نظام حسبه در افغانستان، ایران و سعودی عربستان به گونه ساختارمند وجود داشته و در کشورهای، المغرب دبی و پاکستان نیز اداراتی هستند که بگونه مقطعی به مسایل احتساب می پردازند. در سایر کشورهای اسلامی اگرچه سازمانی زیر نام حسبه با ساختار تشکیلاتی منظم شاید وجود نداشته باشد اما نهادهای دیگری هستند که به مسایل امر به معروف و نهی از منکر و یا همان احتساب می پردازند مثلاً مسایل مربوط به گران فروشی، کنترل کیفیت مواد غذایی بیشتر توسط شاروالی ها صورت میگیرد، امور مربوط به طبابت و کنترل ادویه توسط ادارات مامور به اجرای قوانین صحتی کنترل می گردد، مسایل مربوط به بزرگ راه ها توسط وزارت فواید عامه و مسایل مربوط به کیفیت اجناس وارداتی و صادراتی توسط اداره نورم و استندرد مورد ارزیابی واقع می شود که اساساً امر به معروف و نهی از منکر نیستند.

از همین روی میتوان گفت که نهاد حسبه هنوز در کشورهای اسلامی وجود دارد اما تحت عناوین متفاوتی عمل میکند.

گفتار سوم: تاریخچه، ساختار تشکیلاتی و ضمانت اجرای قانونی

وجود نظام حسبه در تشکیلات اداری مستقل و زیر نام نظام حسبه امروزه در کشورهای اسلامی زیاد و جود ندارد و علت آن هم شاید تخصیص شدن حوزه های کاری این نظام باشد و یا شاید هم علت های دیگری مانند ایجاد سیکولاریزم (جدایی دین از دولت) در بعضی از کشورهای اسلامی اما هنوز کشورهایی وجود دارد که نظام حسبه در آن زیر عنوان قبلی و به شکل مستقل وجود دارد که از آن جمله میشود به ریاست عمومی کمیته امر به معروف در کشور شاهی عربستان سعودی، وزارت امر به معروف نهی از منکر و سمع شکایات امارت اسلامی افغانستان و ستاد امر به معروف و نهی از منکر و گشت ارشاد (پولیس امنیت اخلاقی) در جمهوری اسلامی ایران اشاره کرد.

الف: تاریخ نظام حسبه در کشورهای مورد مطالعه

در مورد منشأ نهاد حسبه، برخی آن را برگرفته از سازمان های مشابه رومی و ساسانی و عده ای آن را دارای اصل اسلامی می دانند چه حسبه را سازمانی اصیل و چه برگرفته از نظام های دیگر بدانیم، تحول و گسترش آن کار مسلمانان و حاصل ناگزیر توسعه نظام دیوان سالاری بوده است. با این همه، حسبه و محتسب همواره وضع یکسانی نداشته اند و تحت تأثیر جریان های سیاسی و اجتماعی و دخالت های فردی و قابلیت های محتسب، کارکرد نهاد حسبه نیز دستخوش دگرگونی هایی می باشد.⁴

آغاز شکل گیری نهاد حسبه در تاریخ اسلام مورد اختلاف صاحب نظران و مورخان است؛ برخی تاریخ تشکیل این نهاد را به زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و جانشینان وی باز می گردانند و عده ای دیگر به دوره اموی و عباسی. حسبه یکی از تشکیلات اداری مذهبی مسلمانان در دوره خلافت های اسلامی بوده که وظیفه آن نظارت بر اداره امور

² علی بن محمد ماوردی، *الأحكام السلطانية* (قاهره: دار الحديث، بی تا)، ص 97.

³ ابراهیم مصطفی و دیگران، *المعجم الوسيط* (قاهره: دار الدعوة، 1421 هـ ق)، ص 25.

⁴ سهام مصطفی ابوزید، *الحسبة في مصر الإسلامية من الفتح العربي إلى نهاية العصر المملوكي* (قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1986).

شهری و رفتار شهروندان بر پایه احکام دینی و عرفی جامعه اسلامی بوده است. این سازمان وابسته به تشکیلات قضایی بوده و ریاست آن را محتسب بر عهده داشته است. این دیدگاه در کتاب «احکام السلطانیة» ماوردی چنان بزرگ نمایی شده است که وی سعی کرده است امر به معروف و نهی از منکر را تقریباً منحصر در یک نهاد حکومتی، یعنی سازمان حسبه، کند.⁵

نهاد حسبه در دوره اموی ها، والیان یا کارگزاران آنان سخت مراقب بازارها بودند، در این دوره، از اقدامات نظارتی زیاد بن ابیه، والی امیرمعاویه رضی الله عنه بر بصره، گزارش‌های بیشتری وجود دارد وی برای بازارها عاملانی گماشت و هر روز، به‌جز جمعه‌ها، از آنان درباره قیمت‌ها و اوضاع بازار گزارش می‌گرفت. بازار زیر نظارت دقیق وی بود و اگر کالایی گران می‌شد به تاجران وام می‌داد تا با خرید و عرضه آن کالا، قیمت آن را متعادل کنند. او به بهداشت عمومی بصره توجه داشت و مردم را وادار می‌کرد جلو خانه‌های خود را تمیز کنند، همچنین بردگانی خرید و آنان را مأمور نظارت بر نظافت خیابان‌های بصره کرد. در میان خلفای اموی، عمر بن عبدالعزیز به مبارزه با منکرات اهتمام فراوان داشت. وی به والی خود در مصر فرمان داد تا از فروش شراب جلوگیری کند، زنان را از رفتن به حمام‌های عمومی بازدارد و مردان را به بستن لنگ در حمام امر نموده.⁶

نظام حسبه در دوران عباسی ها این سازمان در دوره آغازین خلافت عباسی پدید آمده است، همچنان که اطلاق واژه حسبه بر اداره امور بازار نیز از اوایل دوره عباسی و اواخر دوره اموی فرا تر نمی‌رود؛ در این دوره عمدتاً از اصطلاحات عامل‌السوق و صاحب‌السوق استفاده شده است. شواهد تاریخی وجود محتسبان را در کوفه و بغداد در عصر منصور تأیید می‌کنند. به علاوه آنچه گمان ایجاد نظام حسبه را در عصر منصور قوت می‌بخشد، موقعیت برتر پایتخت تازه تأسیس عباسیان است. بغداد، که در قلب سرزمین‌های اسلامی جای داشت، با راه‌های آبی و خاکی و با شهرسازی نو در اندک مدتی مرکز بزرگ تجارت شد و طبیعتاً چنین شهری برای نظارت بر بازارها نیاز به سازمانی کارآمد و قدرتمند داشت، لذا سازمان حسبه می‌توانست با تکیه بر تجارب عصر اموی در نظارت بر بازارها خاصه نظام دیوانی زمان هشام بن عبدالملک و نیز دستورالعمل‌های شرعی به یادگار مانده از صدر اسلام، این وظیفه حساس را در عرصه اقتصادی، با گسترش این سازمان در حوزه دینی و اخلاقی برعهده گیرد. در سرزمین‌های غربی اسلامی سازمان حسبه مدتی پس از استقرار مسلمانان و براساس الگوهای شرقی، کار خود را آغاز کرد. ابتداءً وظایف محتسب برعهده والیان و صاحب شرطه بود و پس از چندی قاضیان عهده دار این منصب شدند.

اما حسبه دوران عثمانی ها در استانبول و شهرهای بزرگ عثمانی، مالیات احتساب شامل این موارد بود:

1. باج بازار، که بر کلیه اجناسی وضع می‌گردید که از خارج وارد در شهر فروخته می‌شدند.
2. پترمه، مالیات سالیانه‌ای که از تاجران مواد غذایی گرفته می‌شد.
3. دامغارسی، عوارض مهر یا علامت تجاری که بر منسوجات و فلزات گران‌بها یا غیرگران‌بها وضع می‌شد.
4. حق قپان یا رسم قپان یا حق قنطار، عبارت از عوارض تعیین وزن بود که در مورد غلات و علوفه خشک به صورت جنسی و در مورد محصولات دیگر به صورت نقدی پرداخت می‌شد.

گاهی سلاطین برخی مالیاتهای اجحاف‌آمیزی را که محتسبان وضع می‌کردند و به زیان مردم بود، لغو می‌کردند.⁷

⁵ علی بن محمد ماوردی، *الاحکام السلطانیة*، به کوشش خالد عبداللطیف (بیروت: دارالکتب العربی، 1410 هـ)، ص 39.

⁶ محمد عبدالعلی بن عبدالکبیر کنانی، *نظام الحکومة النبویة*، ج 1، ص 284-285، *المسعی التراتیب الاداریة* (بیروت: دارالکتب العربی).

⁷ همان، ص 284-286.

از لحاظ تاریخی می‌شود خلاصه گفت که امر به معروف و نهی از منکر از بدو ظهور اسلام به گونه‌ی وجود داشته و تا امروز ادامه دارد در زمان پیامبر صلی الله علیه وسلم گاهی جناب ایشان خود ایشان به این امر مهم می‌پرداختند و دیگران را نیز به این عمل مهم امر میکردند طوری که می‌فرمایند: (من رای منکم منکراً فلیغیره بیده فإن لم یستطع فبلسانه وإن لم یستطع فبقلبه و ذالک اضعف الایمان)⁸. همچنان خلفای راشدین هم به این امر اهتمام داشته و به اقامه امر به معروف و نهی از منکر اقدام میکردند اما در زمان معاصر، در سه کشور اسلامی عربستان سعودی، جمهوری اسلامی ایران و امارت اسلامی افغانستان نهاد حسبه دارای تشکیلات رسمی حکومتی است که در ذیل تاریخ ایجاد سیستم معاصر نظام حسبه در این کشورها مورد بحث قرار می‌گیرد.

1. کشور عربستان سعودی

کشور عربستان سعودی در تاریخ معاصر خویش اولین بار اداره امر به معروف را تحت نام ریاست عمومی هیأت امر به معروف و نهی از منکر ایجاد کرد. این ریاست در دور اول حکومت سعودی است که در قانون آن آمده است: دولت از عقیده اسلام و تطبیق شریعت اسلامی حمایت نموده و به معروف امر و از منکر نهی می‌کند و این وجیبه‌ی الهی را بر پا می‌دارد. نهاد امر به معروف و نهی از منکر در این کشور سه دوره را پشت سر گذاشته است.

دوره اول: ۱۱۵۷-۱۱۷۹ هـ

این دوره توسط محمد بن سعود آغاز یافت این دوره بر بنیاد نگرشی که محمد بن سعود تحت تاثیر دیدگاهها و نظریات محمد بن عبدالوهاب قرار داشت در تلاش این بود تا از تقدیس و گرامی داشت قبور بزرگان (اعمال شرکی) را منع کند، همچنان تعاملات مالی بر بنیاد ربا را از بین ببرد و با فواحش مبارزه کند. در این نظام به مسایلی مانند منع توسل به قبور صالحین، صحابه (رضی الله عنهم)، ضریح مبارکه پیامبر اسلام (صلی الله علیه وسلم) و توسل به برخی از سنگها درخت ها که مردم اعتقاد داشتند که سبب ایجاد الفت حفظ فرزند و برخی دیگر از اموردیگری میگردد به شدت مبارزه میشد. تلاش ملک محمد سعود در سایه دیدگاههای وهابیت از سال ۱۱۵۷ هـ تا ۱۱۷۹ ادامه داشت و دوره اول اهتمام به معروف و نهی از منکر را او ایجاد کرد و خود به حیث محتسب در این زمینه فعالیت داشت. پس از ملک سعود پسرش عبدالعزيز جایگاه پدر را گرفت و اهتمام به امر به معروف و نهی از منکر را مانند دوران پدرش ادامه داد. عبدالعزيز، در سال ۱۲۱۸ هـ در اثناء نماز عصر کشته شد.⁹

پس از عبدالعزيز، فرزندش سعود بن عبدالعزيز بن محمد بن سعود روی کار آمد. دوره او دوره گسترش و استقرار نظام شاهی سعودی در عربستان است.¹⁰

ملک سعود، شاگرد محمد بن عبدالوهاب بود و در نزد او تفسیر قرآن آموخت و در خصوص موضوعات امر به معروف و نهی از منکر بر منهج عقیده‌ی وهابی با اهل علم مناظره میکرد و این مرحله تا در گذشت عبدالله بن سعود ادامه داشته¹¹ و با ختم دور اول حکومت سعودی خاتمه میابد.

⁸ مسلم بن حجاج نیشابوری، صحیح مسلم (بیروت: المكتبة الشاملة، بی‌تا)، حدیث شماره 49.

⁹ الرئاسة العامة لهيئة الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، تاريخها وأعمالها، الطبعة الأولى (الرياض، 1419 هـ)، ص 30.

¹⁰ همان، ص 30.

¹¹ فؤاد حمزه، قلب جزيرة العرب (قاهره: مكتبة الثقافة الدينية، 2002)، ص 88.

دوره دوم: ۱۲۴۰-۱۳۰۹ هـ

از سال ۱۲۴۰ تا ۱۳۰۹ هـ در بر میگیرد. این دوره تحت تاثیر نگرشهای وهابی ترکی بن عبدالله بن محمد بن سعود آغاز پیدا می کند. به گفته ابن بشر نویسنده کتاب تاریخ نجد او شخص آمر به معروف و ناهی از منکر بود و به این امر مبادرت و اهتمام میورزید، ترکی در سال ۱۲۴۹ به قتل میرسد و پس از او فیصل بن ترکی جای پدرش را می گیرد. در دوره او از طریق وصایا، موعظه ها و ممارست به امر حسبیه ادامه پیدا میکند و در نهایت فیصل بن ترکی در سال ۱۲۸۲ وفات میکند.¹²

دوره سوم: ۱۳۱۹-۳۱۱۴ هـ

این دوره از سال ۱۳۱۹ تا ۱۴۳۱ هـ شامل می شود. در این دوره ملک عبد العزیز بن عبد الرحمن بن فیصل بن ترکی بن عبدالله بن محمد بن سعود که به عنوان آفتاب دولت سعودی مشهور است، زمام امور را به دست می گیرد. زمانی که او به حکومت رسید در نجد حکومت مرکزی وجود نداشت. او اوضاع را منظم کرد و ریاض را فتح کرد و آغاز گر ارسال هیأت امر به معروف و نهی از منکر به شهرها بود. او شیخ عمر بن حسن آل الشیخ را به اداره شئون حسبیه در نجد مامور و مکلف ساخت و بعد از وفات عبد العزیز بن عبد اللطیف این اداره به ریاست هیأت در کل منطقه شرقی و حدود شمالی و وادی دواسر و همه شهرهای وسطی و اطراف تاسیس گردید.

برای رئیس عمومی مقر دایمی در ریاض مقرر شد و در خارج از ریاض در هر شهر یک مرکز هیأت حسبیه تاسیس گردید.¹³

ملک سعود بن عبد العزیز، بعد از پدر جایگاه او را گرفت. او هیأت امر به معروف را توسعه بخشید و ادارات و مراکز آن را گسترش داد و به تعداد اعضای آن افزود.¹⁴ ملک فیصل بن عبد العزیز نیز خط مشی پدر و برادرش ملک سعود را ادامه داد و امر به معروف و نهی از منکر و دعوت را اقامه کرد. در زمان او نظام حسبیه تخصصی شد. پس از او ملک خالد بن عبد العزیز روی کار آمد. او به رشد اقتصادی و فرصتهای عربستان توجه داشت و در امور اداری سعودی نیز همت گماشت و تغییراتی در آن آورد سپس ملک فهد بن عبد العزیز در امتداد دولت اش نظام حسبیه را ادامه داد. نظام هیأت امر به معروف در دوره ملک عبدالله نیز ادامه داشت و از او به برادرش ملک سلمان رسید که اکنون پادشاه عربستان سعودی است و ولیعهد او که پسرش است نیز بعد از به قدرت رسیدن این روند ادامه داده است.¹⁵

2. کشور جمهوری اسلامی ایران

با پیروزی روح الله خمینی و حکومت اسلامی در ایران، به امر به معروف و نهی از منکر توجه خاصی صورت گرفت. او در ۱۰ حوت ۱۳۵۷ طی یک سخنرانی در مدرسه فیضیه تشکیل دایره امر به معروف و نهی از منکر را مطرح کرد و به شورای انقلاب اسلامی چنین فرمان داد: (شورای انقلاب اسلامی به موجب این مرقوم ماموریت دارد که اداره ای به اسم امر به معروف و نهی از منکر در مرکز تاسیس نماید؛ و شعبه های آن در تمام کشور گسترش پیدا کند)¹⁶. این فرمان و برنامه

¹² فؤاد حمزه، قلب جزيرة العرب (قاهره: مكتبة الثقافة الدينية؛ ریاض: مطبعة السلفية، 2002).

¹³ یوسف شاهین عبد السلام صلاح، الحسبة وتطبيقاتها في المحاكم الشرعية (فلسطين: پایان نامه کارشناسی ارشد، پوهنتون الخلیل، 2007)، ص 64.

¹⁴ عمر صالح العمري، الملك عبد العزیز والعمل الخيري (الریاض: مطبعة الملك عبد العزیز، 1419 هـ)، ص 41.

¹⁵ الرئاسة العامة لهيئة الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، اللانحة /التنفيذية، <https://www.almirkaz.com/saudi-laws-directory>.

¹⁶ روح الله خمینی، «حکم تشکیل اداره امر به معروف و نهی از منکر به شورای انقلاب»، سایت رسمی امام خمینی، <http://emam.com/posts/view/>.

ی که خمینی در نظر گرفته بود تطبیق نشد. بعدها در هنگام تدوین قانون اساسی ایران نیز به فریضه امر به معروف و نهی از منکر توجه نشد در پیش نویس رسمی قانونی که دولت موقت به مجلس خبرگان قانون اساسی ارائه کرد نیز چنین چیزی مطرح نشده بود¹⁷. اما مجلس خبرگان در زمینه تدوین قانون اساسی خود را محدود به آن پیش نویس نکرده و در آن ابتکاراتی به خرج داد که ماده هشتم قانون اساسی در رابطه به امر به معروف و نهی از منکر (از جمله ابتکارات مجلس خبرگان قانون اساسی است. در ۲۲ سنبله ۱۳۵۸، ماده هشتم قانون اساسی آن کشور در مجلس خبرگان قانون اساسی به تصویب رسید و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اصل هشتم به فریضه امر به معروف توجه کرده و به آن صیغه قانونی داد).

در نهایت با انتصاب خامنه ای به عنوان جانشین خمینی ایشان طی سخنانی در ماه محرم ۱۳۷۲ شمسی در جمع بسیجیان آن کشور مطالبی درباره ی هدف از قیام امام حسین (رضی الله عنه) با بیان سخنانی خواستار ایجاد ستاد احیای امر به معروف و نهی از منکر شد. بعد از سخنرانی او عده ی از دانشمندان و مسئولین آن کشور دستور او را مبنی بر تأسیس ستاد متذکره اجرا کردند. و این نهاد تحت نام ستاد امر به معروف و نهی از منکر تأسیس گردید.

3. کشور امارت اسلامی افغانستان

در افغانستان تشکیلات اداری مستقلی تحت عنوان وزارت امر به معروف و نهی عن المنکر با فرمان امیر المؤمنین ملا محمد عمر مجاهد (رحمت الله علیه) در سال ۱۹۹۶ م تأسیس شد نظام حسبه در آن حکومت، در قالب یک وزارت خانه جداگانه فعالیت میکرد و آن وزارتخانه یک اداره ساختارمند، منظم و فعال بود که بر بنیاد مقرر امر به معروف و نهی از منکر، فعالیت‌های خود را پیش می برد¹⁸. اما بعد از حاکمیت دولت جمهوری اسلامی این نهاد در سطح بسیار کوچکی پیش بینی و ساخته شد و با نام و عنوان ریاست افتا و احتساب¹⁹ در تشکیل قوه قضائیه فعالیت میکرد که بعد از مدتی به وزارت ارشاد، حج و اوقاف انتقال گردید که به لحاظ عملی فعالیت چشم گیری نداشت. با تسلط دوباره امارت اسلامی افغانستان تشکیلات این نهاد مجدداً رسمیت پیدا کرد و در قالب یک وزارتخانه مستقل و با تفاوت از تشکیلات دوره اول امارت اسلامی مجدداً ظهور کرد. اکنون این وزارت با نام وزارت امر به معروف، نهی از منکر و سمع شکایات فعالیت میکند، پسوند سمع شکایات در پیشینه نام این وزارتخانه جدید است و مسئولیت تازه ای است که به این وزارتخانه سپرده شده است.

ب تشکیلات نظام حسبه در کشورهای مورد مطالعه

با توجه به آنچه فوقاً بیان شده نهاد حسبه در افغانستان در ساختار یک وزارت تحت عنوان وزارت امر به معروف و نهی از منکر و سمع شکایات و در سعودی ریاست عمومی کمیته امر به معروف و نهی از منکر و در ایران ستادی بنام احیای امر به معروف وجود دارد که در این بخش به مطالعه تشکیلات حسبه و امر به معروف و نهی از منکر هر یک از این کشورها پرداخته میشود.

¹⁷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (تهران، 1358 ه.ش)، اصل هشتم.

¹⁸ امارت اسلامی افغانستان، مقرر امر به معروف و نهی از منکر (1421 ه.ق)، <https://www.alemarahdari.af>.

¹⁹ دولت افغانستان، مقرر نظام هیات امر به معروف و نهی از منکر، مصوب 16 ربیع الاول 1434 ه.ق، شماره 73.

1. کشورشاهی عربستان سعودی

در کشور شاهی عربستان سعودی ریاست کل هیأت امر به معروف و نهی از منکر، به عنوان یک سازمان مستقل و واحد اداری جداگانه برای امور حسبه و امر به معروف و نهی از منکر وجود دارد.

در ماده اول حکم شاهی در مورد تنظیم هیأت امر به معروف و نهی از منکر این هیأت از این گونه معرفی داشته است: "ستاد کل هیأت امر به معروف و نهی از منکر یک سازمان مستقل است. که به صورت سازمانی با رئیس هیأت وزیران مرتبط است و در این تنظیم به عنوان هیأت اشاره می شود و همه هیأت های فرعی امر به معروف و نهی از منکر متعلق به آن می باشند" ۲۱ تشکیل این هیأت از این قرار است:

- رئیس عمومی که در مقام و مرتبه وزیر قرار داد و با فرمان شاهی بدین سمت گماشته شده است.
- وکلای رئیس؛ که دو نفر هستند.
- مفتش ها؛ اختیارات اینها توسط رئیس عمومی تعیین میگردد و از میان افرادی که صلاحیت علمی مناسب داشته باشند و شروطی را که لایحه اجرای هیأت تعیین کرده است، تکمیل کرده باشد انتخاب می شوند.
- محققان؛ کسانی هستند که توسط رئیس عمومی انتخاب میگرددند واز شروط مفتشها برخوردار اند.
- مشاورین و مساعدین که آنها نیز به همین روش و شیوه برگزیده می شوند.

ماده ششم و هفتم فرمان شاهی فوق الذکر، صلاحیت های هیأت امر به معروف را چنین تعریف کرده است: "مطابق با این فرمان، هیأت مسئولیت انجام وظیفه امر به معروف و نهی از منکر و دعوت به انجام امور نیک را با رفتار مهربان و نرم را بر عهده دارد. این هیأت در این کار خود به نمونه رسول خدا محمد صلی الله علیه و سلم و خلفای راشدین پیوسته و به منافع شرعی توجه می کند و با نهادهای مرتبط در مبارزه با مواد مخدر همراهی و اثرات آن بر خانواده و جامعه را بیان می کند.

2. کشور جمهوری اسلامی ایران

وقتی از نهادهای متولی امور حسبه در ایران صحبت به عمل می آید، چند نهاد موازی دیده میشود که در زمینه امور حسبه فعالیت دارد. اولین این نهادها ستاد احیای امر به معروف و نهی از منکر است و دومین آن، نهاد گشت ارشاد است.

ستاد احیای امر به معروف و نهی از منکر

این ستاد دارای یک اداره مرکزی تحت عنوان "ستاد مرکزی" است که رئیس این ستاد، توسط رهبر جمهوری ایران (سید علی خامنه‌ی) منصوب میگردد. این نهاد بخشی به نام دفتر امور بانوان» دارد که در ۱۳۸۰ تشکیل شد و هدف آن احیای فریضه ی امر به معروف و نهی از منکر در جامعه ی زنان ایران است و وظیفه ی آن عبارت است از شناسایی مجامع، اصناف و هیأت ویژه ی بانوان و تهیه ی بانک اطلاعاتی مورد نیاز، ترویج معروف و نهی منکرات در میان بانوان است.

از دیگر بخشهای این نهاد میتوان موارد ذیل را برشمرد:

دفتر «اطلاعات و «برنامه ریزی» که هدف آن تهیه و تنظیم تشکیلات سیستم ها روشها و برنامه های لازم جهت تحقق اهداف ستاد است.

ستاد دفتر امور ولایات و نظارت و پیگیری و ارزشیابی است که وظیفه بررسی و هماهنگی عوامل اجرایی طرح‌ها و مصوبات در دستگاه‌های اجرایی و گزارش آنان به دفتر اطلاعات و دبیرکل ستاد و معاونت‌ها و... را بر عهده دارد.

معاونت فرهنگی که هدف آن هدایت و حمایت از فعالیتهای فرهنگی و ایجاد ارتباط و هماهنگی با مراکز فرهنگی هنری... آن کشور میباشد.

معاونت ادارات و کارخانجات که هدف آن هدایت، حمایت و هماهنگی ادارات و کارخانه‌ها جهت احیای امر به معروف و نهی از منکر است.

معاونت تشکلهای مردمی که هدف آن هدایت، حمایت، هماهنگی انجمن‌ها، مساجد، گروه‌ها و اصناف می باشد.

معاونت سازمانهای اجرایی که هدف آن همکاری و هماهنگی قوه قضائیه، ارگانهای قضایی آن کشور نیروی نظامی و کلیه دستگاه‌های مسئول برخورد با منکرات در آن کشور میباشد.

معاونت اداری و مالی که هدف آن برنامه ریزی، سازماندهی، نظارت و کنترل فعالیتهای پرسنلی، خدماتی تدارکاتی و مالی ستاد در راستای خط مشی و سیاستهای ستاد است. مسئولیت نهایی کلیه فعالیتهای دبیرخانه ی ستاد احیای امر به معروف و نهی از منکر به دوش دبیرکل ستاد است که مستقیماً از طرف نماینده ی مقام رهبری رئیس ستاد منصوب میشود و ریاست ستاد، از بدو تشکیل (۱۳۷۲) تاکنون به عهده ی احمد جنتی است.²⁰

گشت ارشاد (پولیس امنیت اخلاق)

گشت ارشاد یا پولیس امنیت اخلاق از طرح ارتقای امنیت اجتماعی ناشی شده است. این طرح یکی از طرحهای نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران است و ربطی به ستاد احیای امر به معروف و نهی از منکر ندارد اما وظایف این طرح با وظایف ستاد احیای امر به معروف مشابهت و اشتراکاتی دارد. فعالیتهای گشت ارشاد فعالیتهایی در حوزه امور حسبه است. اما از آنجایی که تولید امر به نیروی انتظامی ایران سپرده شده است، همواره به لحاظ حقوقی مورد انتقاد منتقدان قرار داشته است منتقدان معتقد اند که این طرح مبنای قانونی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ندارد.²¹

اما موافقان این طرح، یکی از وظایف نیروی انتظامی ایران را تامین امنیت اخلاقی تلقی کرده و این طرح را مشروعیت میبخشند.²²

روند کار گشت ارشاد قسسی است که در مبارزه با جرایم، در وهله نخست از ابزار اخطار و هشدار و توجیه بهره برده و در صورت تکرار متخلفان را به مرجع قضایی معرفی مینمایند.²³

²⁰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، مصوب سال 1358 ه.ش.

²¹ قانون حمایت از آمران به معروف و ناهیان از منکر جمهوری اسلامی ایران (تهران، 1393 ه.ش)، ماده 3.

²² همان، ماده 3.

²³ ناصر کاتوزیان، نخستین پیش نویس رسمی قانون اساسی در گامی به سوی عدالت (تهران: دادگستر، 1387)، ص 75.

3. کشور امارت اسلامی افغانستان

وزارت امر بالمعروف، نهی عن المنکر و سمع شکایات، وزارتخانه ای در افغانستان است که مسؤول نظارت از اجرای احکام اسلامی با توجه به سیاست های شرعی امارت اسلامی افغانستان و در چوکات شریعت اسلامی میباشد.

ساحه کاری و فعالیتهای عمده وزارت امر بالمعروف، نهی عن المنکر و سمع شکایات موارد ذیل است:

1. اقامه معروفات؛
2. ازاله منکرات؛
3. سمع شکایات مردم؛
4. نظارت و تطبیق از تمام فرامین عالیقدر امیرالمومنین حفظه الله²⁴

که البته با تغییر نام و وظایف اداره لوی سارنوالی به اداره تطبیق و نظارت از احکام امیرالمومنین حفظه الله وظیفه شماره چهارم مخصوصا بدوش نهاد جدید فوق الذکر محول شده اما سایر وظایف را این وزارت به پیش می برد.

این وزارت خانه دارای چندین ریاست است که در سایت رسمی وزارت امر به معروف تشکیلات و وظایف و صلاحیتهای این ریاستها بدین ترتیب ذکر گردیده است.

ریاست اصلاح و تربیت محتسین

این ریاست، دارای صلاحیتهای و وظایف زیر است:

نیاز سنجی و تثبیت نیازمندیهای آموزشی و تربیوی محتسین و آمرین مربوطه در مرکز و ولایات جهت پلان گذری برنامه های اصلاح و تربیت برنامه ریزی دقیق و مطابق به نیاز برای محتسین و آمرین مربوطه با در نظر داشت پالیسی های مطروحه

تهیه برنامه ها، لکچرها، بولتن ها، درس نامه ها و مواد معلوماتی به منظور انکشاف سطح آگاهی و انکشاف مهارتهای محتسین

برگزاری و تطبیق سالم و به موقع برنامه ها ورکشاپها و سیمینارهای آموزشی و تربیوی برای آمرین و محتسین در مرکز و ولایات، بر اساس نیازمندی ها و در مطابقت به پالیسیها لوايح و رهنمودهای مربوط به منظور بلند بردن ظرفیت و انکشاف مهارتهای آنها با در نظر داشت پلان مطروحه جمع آوری منابع درباره وظایف و روشهای امر بالمعروف و نهی عن المنکر به منظور استفاده از آن در برنامه های آموزشی اصلاح و تربیت و سایر وظایفی که بیان آنها از حوصله این بحث بیرون است²⁵.

²⁴ امارت اسلامی افغانستان، ضمیمه مقررہ/ امر به معروف و نهی عن المنکر (1421 هـ.ق)، <https://www.alemarahdari.af>.

²⁵ همان.

ریاست تحلیل و بررسی شکایات

هدف از ایجاد ریاست تحلیل و بررسی شکایات در چوکات تشکیلاتی وزارت امر بالمعروف و نهی عن المنکر وسمع شکایات بر اساس رهبری و مدیریت پروسه تحلیل، بررسی و تدقیق شکایات واصله مرکز و ولایات به منظور بررسی همه جانبه و مستند سازی آن قبل از اتخاذ تصمیم نهائی است.

اهداف طولی مدت ریاست تحلیل و بررسی شکایات تحقیق و تدقیق شکایات و جلوگیری از خطاء در تصمیم گیری نهائی و رسیدن به حقایق بوده و از اهداف کوتاه مدت این ریاست جمع آوری ارسال و پیگیری قضایا ثبت شده جهت تأمین عدالت، تضمین حقوق متضررین و جلوگیری از ایجاد فاصله بین مردم و امارت اسلامی است.²⁶

ریاست دعوت و ازاله منکرات در بخش نظامی

این ریاست جهت طرح و تطبیق برنامه های امر بالمعروف و نهی عن المنکر در بخش ها و قطعات نظامی ترتیب جلسات حضوری با نظامیان غرض بیان موضوعات ضروری و نظارت از تطبیق پالیسیهای امر بالمعروف در قطعات، نظامی ترتیب جلسات جهت هماهنگی و تطبیق پالیسیها و برنامه امر بالمعروف با مسؤولین ارگان های امنیتی از وظایف این ریاست میباشد.

ریاست دعوت و ارشاد

هدف اصلی این ریاست عبارت است از آگاهی دهی کارمندان ادارات امارتی از احکام اسلامی و ابلاغ فرامین مقامات ذیصلاح جهت علمی ساختن سیاست های شرعی امارت اسلامی است؛ ریاست دعوت و ارشاد در کوتاه مدت پلان دارد تا اذهان کارمندان رسی امارتی را درباره سیرت و صورت اسلامی تنویر نموده و در دراز مدت در نظر دارد این آگاهی و فرامین را به هر فرد کشور برساند.²⁷

ریاست نظارت و ارزیابی

هدف از ایجاد ریاست نظارت و ارزیابی عبارت است از نظارت و ارزیابی از تطبیق پلان های مرکزی و ولایتی، پروژه های انکشافی وزارت بر اساس استراتژی و اهداف از قبل تعیین شده می باشد.

ج: ضمانت اجرای قانونی نظام حسبه در کشورهای مورد مطالعه

امر به معروف و نهی عن المنکر یکی از ارزشهای اساسی و بنیادی جامعه اسلامی و به خصوص سه کشور مورد مطالعه تحقیق حاضر است. در این قسمت از بحث به بررسی ضمانت اجرای قانونی امر به معروف و نهی عن المنکر در سه کشور متذکره پرداخته میشود

1. درکشورشاهی عربستان سعودی

لائحه اجرایی کمیته امر به معروف و نهی عن المنکر عربستان سعودی ضمانت اجرایی جزائی را جهت تطبیق وجوبه امر به معروف و نهی عن المنکر در نظر گرفته است. بر اساس ماده دوم این لایحه اعضای کمیته اجرایی صلاحیت مبارزه با

²⁶ همان.

²⁷ امارت اسلامی افغانستان، مقررہ / امر به معروف و نهی عن المنکر (1421 هـ.ق)، <https://www.alemarahdari.af>.

تمام منکرات مندرج در ماده اول را داشته می‌توانند وسایل ارتکاب منکرات را ضبط کرده و مرتکبین فعل منکر و ترک واجبات را مورد پیگرد قرار دهند ماده دوم این لایحه تصریح کرده است: "اگر جرم و معصیت در حال وقوع از نوع منکراتی باشد که در لایحه مطرح نشده است باید مرتکب را اخطار داده و مضبوطات و اشخاص مرتکب را به مقتضای عمل با محضر رسمی تحویل دهند"²⁸.

مطابق ماده چهارم این لایحه، یکی از وظایف هیأت، دریافت گزارش‌های مرتبط با اعمال غیرقانونی و نافرمانی شرعی در بخش‌های مختلف جامعه است که در بخش اول این دستورالعمل ذکر شده است. سپس هیأت موظف است این گزارش‌ها را بررسی و اطلاعات لازم در مورد آنها را جمع‌آوری کند و با رعایت قوانین و آداب عمومی تحقیقات لازم را انجام دهد. در این تحقیقات، باید حریم شخصی و حقوق افراد رعایت شود و همه جنبه‌های آنها باید ثابت شده و در یک گزارش رسمی جمع‌آوری شود.²⁹

چنانچه دیده میشود در کشور سعودی بعضی از وظایف کشفی و سارنوالی هم به هیأت امر به معروف سپرده شده است و در موارد خاص آنها می‌توانند به اقدامات چون کنترل، دستگیری، بازرسی و معاینه را انجام داده و به ثبت آثار و علائم موجود در محل جرم و افراد موجود در آنجا و آنچه در بدن آنها یافت میشود مثل آثار، علائم و ضایعات به طور دقیق پردازند.

مطابق ماده ۲۸: اگر بیانات متهم شامل اقرار به ارتکاب جرم شرعاً منکر باشد، باید این موضوع به حاکم شرعی ارجاع شود تا اقرار او تأیید شود. اگر جرمی که متهم به آن اقرار میکند از جنس جرائم شرعی نباشد که در بخش اول این آیین نامه ذکر شده باید به عنوان جرم شناخته شده در محضر تحقیق ذکر شود.³⁰

در موارد و اتهاماتی که در قبل اشاره شده است، اگر تحقیق در مدت ۲۴ ساعت پس از بازداشت شخص مذکور تکمیل نشود، مرجع تحقیق مجاز است حکم تعلیقی به مدت حداکثر سه روز را برای بازداشت مرتکب معصیت را صادر کند و این حکم به صورت کتبی در گزارش تحقیق ثبت خواهد شد و نیز در سجل بازداشت‌های مرکز تحقیقاتی مذکور ثبت خواهد شد.

2. در کشور جمهوری اسلامی ایران

درمورد ضمانت اجرای قانونی نظام حسبه در جمهوری ایران مطابق به ماده ۶ قانون حمایت از امر به معروف و نهی از منکر، متخلفان از شریعت مستوجب مجازات شناخته و در ادامه آن، ماده ۷ صراحت دارد که مجازات اشخاصی که مبادرت به اعمال مجرمانه نسبت به امر به معروف و نهی از منکر نمایند، قابل تخفیف یا تعلیق نیست و صدور حکم مجازات قابل تعویق نمیباشد و بر اساس تبصره ی که برای این ماده ذکر شده است در صورتی که مجنی علیه یا اولیای دم از حق خود گذشت نمایند، جنبه عمومی جرم مطابق ماده ۶۱۴ قانون مجازات اسلامی³¹ و تبصره ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی مورد رسیدگی قرار می‌گیرد.

و نیز در ماده ۸ قانون حمایت از امر به معروف و نهی از منکر به مردم حق دعوت به خیر، نصیحت و ارشاد در مورد عملکرد دولت را میدهد. مردم حق دارند در چهارچوب شریعت و قوانین نسبت به مقامات مسئولان مدیران و کارکنان

²⁸ الرئاسة العامة لهيئة الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، تاريخها وأعمالها، الطبعة الأولى (الرياض، 1419 هـ)، ص 30.

²⁹ الرئاسة العامة لهيئة الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، اللائحة التنفيذية، <https://www.almirkaz.com/saudi-laws-directory>.

³⁰ همان، ماده 45.

³¹ قانون حمایت از آمران به معروف و ناهیان از منکر جمهوری اسلامی ایران (تهران، 1393 هـ.ش)، ماده 614.

تمام اجزای حاکمیت و قوای سه گانه اعم از وزارتخانه ها سازمانها موسسات شرکتهای دولتی... امر به معروف و نهی از منکر کنند.

همچنان مطابق ماده ۹ این قانون، اشخاص حقیقی یا حقوقی حق ندارند در برابر اجرای امر به معروف و نهی از منکر مانع ایجاد کنند. ضمانت اجرای ممانعت از امر به معروف جرم انگاری شده و این ماده تصریح می دارد. ایجاد هر نوع مانع و مزاحمت که به موجب قانون جرم شناخته شده است. علاوه بر مجازات مقرر، موجب محکومیت به حبس تعزیری یا جزای نقدی درجه هفت می گردد.³²

مطابق ماده ۱۰ قانون، وزارتخانه های مختلف کشور ایران به خصوص وزارت آموزش و پرورش و وزارت علوم این کشور مکلف به ارائه شرایط اقامه امر به معروف و نهی از منکر شده اند تا سطح آگاههای عمومی را در زمینه بالا ببرند.

3. در کشور امارت اسلامی افغانستان

در افغانستان نیز امر به معروف دارای ضمانت اجرای قانونی است. در دوره اول امارت اسلامی مقرر مشخصی برای وزارت امر به معروف و نهی عن المنکر به فرمان امیرالمؤمنین ملا محمد عمر مجاهد منتشر شد. این مقرر، دارای پانزده ماده و دارای یک ضمیمه مشمول ۴۲ ماده بوده که امیرالمؤمنین صادر نموده بود.³³

در دور اول امارت اسلامی در افغانستان نخست فرمان شماره ۳۳ ج ۲ مورخ ۱۳۸۴/۷/۸ در مورد همکاری با اداره امر بالمعروف و نهی عن المنکر صادر گردیده و بعد در دور دوم امارت اسلامی بتاريخ ۱۳۸۶/۱/۳ هج در مورد انفاذ قانون امر بالمعروف و نهی از منکر ذریعه فرمان شماره (۱) نافذ گردیده. در ۳۵ مواد خلاصه شده مورد ضمان اجرای قانونی در ماده ۲۴ و ۲۵ چنین ذکر نموده برای مرتکبین اعمال خلاف شریعت در قدم نخست توصیه شود در قدم دوم تخویف، تنبیه، تعزیر و حبس گردد.³⁴

نتیجه گیری و پیشنهادات

از خلال مطالعه ی که در مورد نظام حسبه در کشورهای اسلامی انجام شد، چنین حاصل میشود که نظام حسبه و امر به معروف و نهی از منکر، از ضروریات جوامع بوده و یک فریضه ی الهی است که کشورهای اسلامی مکلف به اقامه آن می باشند.

در میان کشورهای اسلامی، سه کشور عربستان سعودی، جمهوری اسلامی ایران و امارت اسلامی افغانستان، جوامع این تحقیق و نوشتار را شکل میدهند.

نظام حسبه به طور مستقل در هر یک از این سه کشور مورد مطالعه وجود داشته و به صورت فعال و دارای صلاحیتها و وظایف خود، امور روزمره را پیش میبرند.

³² ۶۱۴ قانون مجازات اسلامی اشعار دارد که قطع و از بین بردن تمام زبان کودکی که زمان سخن گفتن او فرا سیده موجب ديه کامل است لکن اگر بعدا معلوم شود که لال بوده است مازاد بر یک سوم ديه مسترد میشود. تبصره ماده ۲۸۱ قانون مجازات اسلامی هرگاه دادگاه از مجموع ادله و شواهد قصد اخلاص گسترده در نظم و می ایجاد ناامنی ایراد خسارت عمده و یا اشاعه فساد یا فحشا در حد وسیع و یا علم به موثر بودن اقدامات ام شده را احراز نکند و جرم ارتكابی مشمول مجازات قانونی دیگری نباشد با توجه به میزان نتایج زبان بار جرم کب حبس تعزیری درجه پنج یا شش محکوم میشود. قانون مجازات اسلامی جمهوری اسلامی ایران (تهران، ۱۳۹۲ ه.ش)، ماده ۶۱۴.

³³ امارت اسلامی افغانستان، ضمیمه مقرر/ امر به معروف و نهی/ از منکر (۱۴۲۱ ه.ق)، <https://www.alemarahdari.af>.

³⁴ امارت اسلامی افغانستان، مقرر/ امر به معروف و نهی/ از منکر، جریده رسمی، شماره ۱۴۲۱، سال ۱۴۲۱ ه.ق، ماده ۲۴ و ماده ۲۵.

مهمترین وجوه مشابهت نظام حاسبه در این کشورها، در موارد ذیل است:

- وجود اداره مستقل ساختارمند فعال و پویا؛
- تلاش برای ترویج اخلاقیات اسلامی و جلوگیری از بدرفتاری و فساد؛
- برگزاری برنامه های آموزشی و اطلاع رسانی به جامعه؛
- توسعه فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر در جامعه؛
- توانایی اعمال قانون و اجرای احکام اسلامی؛

اما مهمترین تفاوت های این نظام در این سه کشور در این است که:

- از حیث، تاریخی با سابقه ترین واحد اداری مستقل امر به معروف و نهی از منکر در کشور عربستان سعودی به چشم می آید و کشور ایران در مرتبه ثانی و امارت اسلامی افغانستان در مقام سوم قرار دارد.
- از حیث تشکیلات اداری ریاست عمومی هیأت امر به معروف در سعودی فعال است رئیس این هیأت در پست و جایگاه وزیر قرار دارد اما تشکیلات اداری این ریاست در قالب یک ریاست عمومی مرکزی با ریاست های فرعی و شاخه هایی در دیگر شهرهای عربستان سعودی فعالیت میکند در جمهوری اسلامی ایران، اداره ی فعال در این حوزه، با نام ستاد مرکزی احیای امر به معروف و نهی از منکر و گشت ارشاد (پولیس امنیت اخلاقی) فعالیت میکند و ستادهای فرعی در ولایات و ولسوالیهای ایران نیز وجود دارد تنها در افغانستان است که این نهاد در قالب یک وزارت خانه مستقل فعال بوده و تشکیلات ولایتی آن در قالب ریاست های مستقل و تحت اثر این وزارت فعالیت دارد این وزارتخانه تفاوتی دیگری که با نهادهای دو کشور سعودی و ایران دارد در پسوند سمع شکایات است این پسوند در عنوان این اداره، بنیاد دینی دارد شباهت نزدیکی با دیوان مظالم در شریعت اسلامی دارد که بحث کامل آن نیازمند تحقیق دیگر است.
- از حیث ضمانت اجرای قانونی و قانون مداری، باید گفت که هیأت امر به معروف سعودی دارای لوایح مقررات و موازین قانونی بوده که در روشنائی این قوانین چارچوب های فعالیت این نهاد اجراء میگردد. در ایران نیز ستاد احیای امر به معروف و نهی از منکر و گشت ارشاد (پولیس امنیت اخلاقی) در چارچوب موازین و مقررات قانونی فعالیت دارد. در افغانستان نیز قوانین مدون منظم و روشنی برای امر به معرف و نهی از منکر منتشر است مانند توشیح قانون امر بالمعروف و نهی از منکر اما فرقی مهم میان کشور های مورد مطالعه سه گانه در رابطه به ضمانت اجرایی نظام حاسبه است در قوت و ضعف مجازات درمورد اعمال جرمی مانند تفاوت مجازات به مجالس موسیقی در کشور های سه گانه و نیز مجازات علیه بی حجابی پس در وضع قوانین و جزاء به متخلفات میان کشور های مورد مطالعه وجود دارد.
- تفاوت دیگر رویکرد نهاد امر به معروف و نهی از منکر در قبال مسائل مختلف است. عموماً جرایم مستوجب مجازات و تعزیر هستند. در کشورهای مورد مطالعه، در زمینه مجازات مجرمین طبق شریعت اسلامی عمل می شود اما از آنجایی که دیدگاه های فقهی یکسان نیست تفاوت در جرم شمردن اعمال و مستوجب مجازات دانستن برخی از اعمال دیدگاه های وجود دارد. به همین سبب میتوان گفت که در برخی کشورهای مورد مطالعه این نهاد از رویکردهای سختگیرانه ی در قبال مسائل اخلاقی و اجتماعی پیروی می کند در حالی که در برخی دیگر با رویکردی ملایم تر این قاعده را اجرا و عملی می کنند.

- تفاوت‌های دیگری که در نحوه‌ی اجرای نظام حسبه و امر به معروف و نهی از منکر در کشورهای سه گانه مورد مطالعه وجود دارد می‌تواند شامل مواردی مانند نوع موضوعاتی که این نهاد به آنها پرداخته نحوه‌ی انتخاب مسئولان و کارکنان این نهاد و همچنین تاثیرگذاری این نهاد در حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی باشد.
- یکی از تفاوت‌های مهم نوع موضوعاتی است که نهاد امر به معروف و نهی از منکر به آنها پرداخته است در کشورهای سه گانه مورد مطالعه این نهاد از رویکردی فقهی و دینی در قبال مسائل اخلاقی و اجتماعی پیروی می‌کند در حالی که در برخی دیگر برای اجرای این وجبه، دینی از منابع دیگری مانند قوانین و مقررات مرتبط با این نهاد استفاده می‌شود مثلاً در ایران و یا عربستان سعودی با گذشت سالها نظام امر به معروف در این کشورها سازمان مند گردیده است و از تجارب فراوان برخوردار می‌باشد و این در حالی است که در افغانستان، هنوز نوپای است و تجارب فراوان برای نظام امر به معروف و امور حسبه به اندازه وافر ندارد باین سبب بعضی عکس العمل‌ها در برابر تطبیق قوانین حسبه به نظر می‌رسد.

پیشنهادهات

1. افزایش آموزش تخصصی برای مأموران حسبه: آموزش‌های فقهی، روان‌شناختی، جامعه‌شناختی و حقوقی به کارکنان این نهاد، بادر نظر داشت اصول و اولویت‌های دینی موجب ارتقاء عملکرد اخلاقی و کاهش نارضایتی‌های عمومی خواهد شد.
2. تدوین قوانین جامع و هماهنگ با حقوق اسلامی و انسانی: با توجه به تفاوت در ضمانت‌های اجرایی، پیشنهاد می‌شود هر کشور، نظام حسبه خود را با معیارهای حقوق اسلامی، انسانی و عرف اجتماعی بومی‌سازی کرده و از برخوردهای سلیقه‌ای پرهیزد.
3. شفاف سازی حدود وظایف و اختیارات: پیشنهاد می‌شود برای کاهش تعارضات اجتماعی، حدود صلاحیت‌های این نهاد به صورت شفاف و قانونی تعریف و اعلام شود.
4. تقویت فرهنگ مدارا و احترام به کرامت انسانی: در آموزش‌ها گنجاندن محتوای آموزشی با محوریت سیره پیامبر اکرم (صلی الله علیه وسلم) و انبیاء (علیهم السلام) در برخورد با مردم، برای جلوگیری از بروز رفتارهای خشن، توهین آمیز یا سلیقه‌ای صورت گیرد.
5. هماهنگی با سایر نهادهای فرهنگی و قضایی: نهاد حسبه نباید جدا از دیگر نهادهای فرهنگی، آموزشی و قضایی عمل کند. هماهنگی بین بخشی می‌تواند از برخوردهای تند و آسیب‌زا بکاهد.
6. تفکیک وظایف ارشادی از وظایف اجرایی: نهاد حسبه باید بیشتر به عنوان یک مرجع ارشادی و اخلاقی فعالیت کند تا نهاد اجرایی یا بازدارنده، تا از مداخلات شدید و برخوردهای قهری جلوگیری شود.
7. انجام پژوهش‌های تطبیقی گسترده‌تر: بررسی تجربیات کشورهای اسلامی دیگر مانند اندونزی، مالزی، پاکستان یا مراکش می‌تواند به الگوسازی و اصلاح بهتر این نهاد در جوامع اسلامی کمک کند.

قرآن کریم

- ابن بشر، عثمان بن عبدالله. *عنوان المجدد فی تاریخ نجد*. قاهره: مکتبه الثقافة الدينية، 2013.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. *مقدمه ابن خلدون*. ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: نشر امیرکبیر، 1386 ه.ش.
- ابن مرشد، عبدالعزيز بن محمد. *نظام الحسبة فی الإسلام: دراسة مقارنة*. ریاض: جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، المعهد العالي للقضاء، 1392-1393 ه.ق.
- ابوزید، سهام مصطفی. *الحسبة فی مصر الإسلامية من الفتح العربي إلى نهاية العصر المملوکی*. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب، 1986.
- الرئاسة العامة لهيئة الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر. *اللائحة التنفيذية*. دسترسی در 2025. <https://www.almirkaz.com/saudi-laws-directory>.
- الرئاسة العامة لهيئة الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر. *تاريخها وأعمالها*. الطبعة الأولى. ریاض، 1419 ه.
- العمری، عمر صالح. *الملك عبدالعزيز والعمل الخيري: دراسة تاريخية وثائقية*. ریاض: مطبعة الملك عبدالعزيز، 1419 ه.
- امارت اسلامی افغانستان. *ضمیمه مقرره امر به معروف و نهی از منکر* 1421 ه.ق. <https://www.alemarahdari.af>.
- امام، محمد کمال الدین. *أصول الحسبة فی الإسلام*. بیروت: دار الهداية، 1998.
- جمهوری اسلامی ایران. *قانون اساسی*. تهران، 1358 ه.ش.
- جمهوری اسلامی ایران. *قانون حمایت از آمران به معروف و ناهیان از منکر*. تهران، 1393 ه.ش.
- جمهوری اسلامی ایران. *قانون مجازات اسلامی*. تهران، 1392 ه.ش.
- خامنه‌ای، سید علی. «بیانات در دیدار جمعی از فرماندهان نیروی انتظامی». سایت رسمی آیت الله خامنه‌ای. دسترسی در 2025. <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2025>.
- خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا). «رسیدگی به لایحه حسبه در دیوان عالی پاکستان آغاز شد». دسترسی در 2025. <https://www.irna.ir/news/>.
- خمینی، روح الله. «حکم تشکیل اداره امر به معروف و نهی از منکر به شورای انقلاب». سایت رسمی نشر آثار امام خمینی. دسترسی در 2025. <http://emam.com/posts/view/>.
- خمینی، روح الله. *صحیفه امام*. چاپ 5. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، 1389 ه.ش.

دولت افغانستان. مقررہ نظام هيأت / امر به معروف و نهی از منکر. مصوب 16 ربیع الاول 1434 هـ ق، شماره 73.

صلاح، يوسف شاهين عبد السلام. *الحسبة وتطبيقاتها في المحاكم الشرعية*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الخليل، دپارتمان قضاء شرعی، فلسطين، 1428 هـ / 2007 م.

عمر، أحمد مختار عبد الحميد. *معجم اللغة العربية المعاصرة*. قاهره: عالم الكتب، 1429 هـ / 2008 م.

غزالی، أبو حامد محمد بن محمد الطوسي. *إحياء علوم الدين*. بيروت: دار المعرفة، بی‌تا.

کاتوزیان، ناصر. *نخستین پیش‌نویس رسمی قانون اساسی درگامی به سوی عدالت*. تهران: دادگستر، 1387 هـ ش.

کتانی، محمد عبد‌العی بن عبد‌الکبیر. *التراتيب الإدارية: نظام الحكومة النبوية*. جلد 1، صص 284–285. بيروت: دارالكتاب العربي، بی‌تا.

ماوردي، علي بن محمد. *الأحكام السلطانية*. قاهره: دار الحديث، بی‌تا.

مصطفی، ابراهيم، و دیگران. *المعجم الوسيط*. قاهره: مجمع اللغة العربية، دار الدعوة، 8 ذوالحجه 1421 ق.

نیشابوری، مسلم بن حجاج. *صحیح مسلم*. بيروت: المكتبة الشاملة، بی‌تا.

About the Author

Mr. Ashabudin Halimi, Assistant Professor, Department of Political Science, Kardan University, Kabul, Afghanistan.
<a.halimi@kardan.edu.af> ORCID: 0009-0005-8010-9405